

Definition the Principles and Laws of Islamic Urbanism based on Unchangeable Rules

Asghar Molaei¹

1. Associate Professor, Faculty of Architecture and Urban Planning, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran 08 May 2023;
Email: molaei@tabriziau.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 08 May 2023

Received in revised form: 17
June 2023

Accepted: 18 June 2023

Published online: 18 June
2023**Keywords:**Unchangeable Rules, Islamic
City, Islamic Law, Islamic
Urbanism, Credit Rules.

ABSTRACT

The approach of Islamic realism can serve as the foundation for developing the principles and laws of Islamic urbanism and Islamic cities. This approach focuses on immutable rules with inherent qualities, immutability over time, inclusiveness, and applicability to all aspects of the Islamic city. The order and natural order could be exemplified by an Islamic city. The distinct dimensions of the social system and cultural, physical, environmental, and natural realms, it is believed, must be studied in accordance with the order of a divine creation that is both obvious and natural. According to the principles of the Qur'an, the natural order is constant and unchanging. The convention's principles are based on the philosophy and theory of Sadra. Tabatabai's Sadaree's philosophy is developed, and the other norms should also be compatible with the situation's guiding principles. Order is a fundamental element of God's creation and plays a significant role in Islamic spatial Quraan and Hadith principles. Order in an Islamic city derives from the fundamental principle of unity and manifests itself in social, cultural, physical, geometrical, and natural dimensions. Every order in an Islamic city corresponds to a dynamic and unified system. These systems were either related to Islamic principles or compatible with them in the lives of Muslims. These principles and laws are regarded as inherent beliefs by Muslims so that respect for the existing Islamic city order and planning consideration must be given to it. Life and sustenance in an Islamic city are dependent on order and cohesion. Thus, urban disorder will cause a crisis and the collapse of an Islamic city.

Cite this article : Molaei, A. (2023). Definition the Principles and Laws of Islamic Urbanism based on Unchangeable Rules. *Journal of Social Theories of Muslim Thinkers*, 13(1):127-144.

<https://doi.org/10.22059/jstmt.2023.348163.1555>

© The Author(s).

Publisher: University of Tehran Press.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2023.348163.1555>

تبیین اصول و مبانی شهر و شهرسازی اسلامی بر مبنای احکام ثابت اصغر مولائی^۱

۱. دانشیار دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران؛ رایانامه: A.molaei@tabriziau.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	احکام ثابت می‌تواند مبنایی برای تهیه اصول و قوانین در شهرسازی اسلامی باشد. این رویکرد با محوریت احکام ثابت الهی دارای ویژگی‌های فطری، تغییرناپذیری در طول زمان، جامعیت و قابلیت اعمال در تمامی ابعاد شهرسازی اسلامی است. بی‌توجهی به احکام ثابت در شهرسازی در عصر حاضر، موجب پدید آمدن طرح‌های ناکارآمد متعددی شده که تبعاتی منفی برای ابعاد مختلف زندگی انسان‌ها داشته است. هدف این پژوهش، تبیین اصول و مبانی شهر و شهرسازی اسلامی بر مبنای احکام ثابت است که با روش پژوهش تحلیل محتوای متون و استدلال منطقی و شیوه‌های مطالعه کتابخانه‌ای و اسنادی انجام شده است. یافته‌های پژوهش بیانگر آن است که احکام ثابت در اندیشه اسلامی، رویکردی تعالی‌گرا، کارآمد و مناسب در شناخت، تبیین و تحلیل موضوعات مختلف از جمله مطالعات شهری و شهر اسلامی است. براساس این نگرش، هر معرفتی متشکل از دو گزاره فطری و اعتباری است که اعتبار گزاره‌های اعتباری در گرو سازگاری و تبعیت از گزاره‌های فطری است. احکام ثابت، همان قوانین شریعت هستند که براساس فطرت انسان برای انسان‌ها وضع شده است. احکام اعتباری، قوانین متغیر هستند که طبق نیاز و مصلحت جامعه در دوره‌های مختلف ایجاد می‌شوند. واقع‌گرایی اسلامی می‌تواند در راستای نگاه انتقادی به برنامه‌ریزی و طراحی شهری و رصد تحولات شهری مورد استفاده قرار گیرد؛ بنابراین از دیدگاه ثابت‌مبنا، شهر اسلامی شهری است که در آن، مسلمانان با تکیه بر امور ثابت اسلامی در جهت نیل به سعادت حقیقی تلاش می‌کنند. شهر و شهرسازی اسلامی مبتنی بر واقع‌گرایی اسلامی، برنامه‌ریزی، طراحی و مدیریت شهرها با محوریت احکام ثابت الهی است. این احکام باید مبنای اعتبار قوانین و مقررات شهر و شهرسازی در زمینه‌های مختلف فضایی-کالبدی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، زیست‌محیطی، مدیریتی و حقوقی باشد.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۲/۱۸	
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۳/۲۷	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۳/۲۸	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۳/۲۸	
کلیدواژه‌ها: احکام اعتباری، احکام ثابت، شریعت اسلامی، شهر اسلامی، شهرسازی اسلامی.	

استناد: مولائی، اصغر. (۱۴۰۲). تبیین اصول و مبانی شهر و شهرسازی اسلامی بر مبنای احکام ثابت. فصلنامه علمی نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان، ۱۳(۱): ۱۲۷-۱۴۴. <https://doi.org/10.22059/jstmt.2023.348163.1555>

<https://doi.org/10.22059/jstmt.2023.348163.1555>

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران. © نویسندگان.

۱. مقدمه

دین اسلام مشتمل بر سه قسمت است: ۱. مباحث اعتقادی یا اصول دین، ۲. احکام یا فروع دین، ۳. اخلاق یا دستورهای تربیتی. اصول دین عبارت است از آن چیزهایی که لازم است ما به آن‌ها در دل خود ایمان و اعتقاد داشته باشیم و آن پنج چیز است: توحید، معاد، عدل، نبوت، امامت (مطهری، ۱۳۹۱، ج ۱۲: ۱۲۰). احکام اسلامی به‌طور جامع دارای اصول و قوانینی در تمامی ابعاد عبادی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، زیست‌محیطی، حقوقی و رفتاری فردی و جمعی در جامعه و شهر و با هدف غایی سعادت و کمال انسان‌ها است. برنامه‌ریزی و مدیریت شهرها با قوانین و مقررات تخصصی در ابعاد مختلف فضایی-کالبدی، عملکردی، زیست‌محیطی، اجتماعی و فرهنگی، اقتصادی، مالکیتی و حقوقی همراه است.

دین اسلام سعی دارد در شهر بستری مناسب برای رشد انسان ایجاد کند و برای این رشد به‌نوعی از ساختار زندگی شهری نیاز است که تمام احکام و شریعت را در خود جای دهد و زمینه را برای تکامل و پویایی انسان فراهم آورد. این مهم حاصل نمی‌شود مگر اینکه روح حاکم بر شهرها تغییر یابد. پس در دوران اسلامی ایران، شهر بیش از هر چیزی ماهیت فرهنگی و اجتماعی پیدا کرد و عناصر کالبدی شهر در این خصوص نقش ایفا کردند و نظم و انسجام شهری از همین منظر به‌دست آمد. به عبارت دیگر به‌علت اهمیت و فراگیربودن ساخت فرهنگی و اجتماعی، همه چیز در پرتو این کارکردها معنا یافت (خالدیان، ۱۳۹۳: ۱۵).

رئالیسم اسلامی با پرداختن به مسائل و مشکلات جوامع بشری، در نقد این واقعیت‌ها، منصفانه و بدون اغراق عمل کرده و دارای رسالتی اخلاقی است (زودرنج، ۱۳۹۳: ۱۴). علامه بحث اعتباریات را در آثار مختلف خود همچون *اصول فلسفه و روش رئالیسم*، *تفسیر المیزان*، *نهایة الحکمة*، *رساله انسان فی الدنيا*، *حاشیه بر کفایه و مجموعه رسائل سبعة* مورد توجه قرار داد (پورحسن، ۱۳۹۲: ۵۱). علامه طباطبایی در جایی، وضع زندگی را در جامعه ساده با زندگی در جامعه پیچیده مقایسه می‌کند: «انسان فطری اولیه که تنها مشغول اسباب ساده زندگی است، هنوز ذهنش با امور بی‌حدوحصر انسان متمدن شهری مشغول نشده است. انسان متمدن امروز لحظه‌ای برای فراغت ندارد؛ درحالی که در گذشته، انسان فراغت بیشتری برای فکرکردن داشت. در آن زمان انسان چون هنوز اسباب طبیعی حوادث را نمی‌دانست، ذهنش آمادگی بیشتری برای انتقال به مرتبه بالاتر اسباب طبیعی داشت، اما انسان متمدن مشغول احصای اسباب و عوامل طبیعی است و کمتر فراغتی پیدا می‌کند که به اسباب بالاتر بپردازد. جامعه هرچه بزرگ‌تر شود، نیازهای زندگی هم بیشتر می‌شود و اشتغالات افزایش پیدا می‌کند» (علامه طباطبایی، ۱۳۷۶: ۱۵۷).

بنابراین عدم همسویی این قوانین و مقررات تخصصی در مقیاس‌های کلان و خرد با احکام ثابت الهی به مسائل و معضلاتی همچون دنیاپرستی، ثروت‌اندوزی، بی‌اعتقادی به معاد، فقر و بی‌عدالتی، ناپایداری در برابر بحران‌های طبیعی و مصنوعی، افزایش جرم و جنایت و آسیب‌های اجتماعی تشدید می‌کند. امری در شهرهای معاصر مسلمانان در ابعاد مختلف به‌طور نسبی قابل مشاهده است. در کنار این امر تصمیم‌سازان، برنامه‌ریزان و مدیران شهری در امر تصمیم‌سازی، برنامه‌ریزی و مدیریت از مبانی ناهمخوان با احکام ثابت استفاده می‌کنند که نمونه بارز آن در طرح‌ها و برنامه‌های شهرسازی مشهود است. حوزه‌های مقررات شهری، ساخت‌وساز، ترافیک، محیط‌زیست، کاربری‌های شهری که با برج‌سازی، پاساژسازی، تخریب باغ‌ها، تغییر کاربری اراضی شهری، عدم رعایت حریم، مرکزیت برج‌ها و پاساژها به‌جای مساجد، نمونه‌ای از این تحولات ناسازگار با احکام ثابت اسلامی هستند. در کنار این مسائل، رویکرد واقع‌گرایی اسلامی رویکردی جامع با محوریت احکام ثابت ارائه می‌کند که می‌تواند مبنای قانون‌گذاری و تصمیم‌سازی و برنامه‌ریزی و مدیریت شهرهای اسلامی واقع شود.

۲. روش تحقیق

هدف پژوهش حاضر، تبیین اهمیت و جایگاه احکام ثابت الهی در برنامه‌ریزی و مدیریت شهرهای اسلامی است. در این راستا پرسش‌های پژوهش عبارت‌اند از: ۱. ضرورت‌ها و مصادیق احکام ثابت الهی در مبانی برنامه‌ریزی شهرهای اسلامی کدام‌اند؟ ۲. کارکرد احکام ثابت الهی در ابعاد و نظام‌های شهرسازی (احکام اعتباری) چیست؟

در روش تحقیق تحلیلی، روابط بین عناصر تحلیل می‌شود. این نوع تحقیق معمولاً برای روشن کردن اینکه «مؤلفه‌ها و ابعاد موضوع چه رابطه‌ای با هم دارند» انجام می‌شود. روش تحقیق تحلیل محتوا به منظور دستیابی به ویژگی‌های مختلف پیام، دیدگاه‌ها و اندیشه‌های صادرکننده پیام، علل صدور پیام و آثار پیام، برای تجزیه و تحلیل عینی و منتظم پیام‌های مختلفی که از طرق گوناگون مبادله می‌شود به کار می‌رود (خاکی، ۱۳۷۸: ۲۱۳). این پژوهش با روش توصیفی و تحلیل محتوای متون و با شیوه‌های پژوهش اسنادی و مطالعه کتابخانه‌ای انجام شده است. فرایند انجام پژوهش به صورتی است که ابتدا پس از طرح مسئله پژوهش، مبانی واقع‌گرایی اسلامی و نظریه‌های آن تبیین و سپس به جایگاه احکام ثابت در رویکرد واقع‌گرایی اسلامی پرداخته می‌شود. در ادامه اصول و مبانی شهر و شهرسازی اسلامی با رویکرد واقع‌گرایی اسلامی در دو بخش احکام ثابت و احکام اعتباری تبیین و در نهایت جمع‌بندی و نتیجه‌گیری می‌شود.

۳. پیشینه پژوهش

پژوهش‌های مربوط به این تحقیق را می‌توان در دو دسته دسته‌بندی کرد:

الف) پژوهش‌های مربوط به معرفت‌شناسی رئالیستی؛ از جمله این پژوهش‌ها می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: پورحسن (۱۳۹۲) در پژوهش‌های متعددی از جمله مقاله «اعتباریات اجتماعی و نتایج معرفتی آن بازخوانی دیدگاه علامه طباطبایی» به تبیین نظریه اعتبارات علامه طباطبایی و اقسام اعتباریات پرداخت. پارسانیا (۱۳۹۳) در «دلالت‌های نظریه اعتباریات برای تحول در علوم انسانی» بر ظرفیت‌های نظریه اعتباریات علامه طباطبایی در تحول علوم انسانی تأکید کرد. امید (۱۳۸۶) در مطالعه «معرفت‌شناسی رئالیستی اصول فلسفه و روش رئالیسم و چند دشواری مبانی در آن» نشان داد جهت‌داری ذاتی و فطری و لوازم آن، از آن گریزان بود به نوعی دیگر و از جانب برخی مبادی و دعاوی مغفول، دامن‌گیر خود آن شده است. خسروپناه و عاشوری (۱۳۹۴) در کتاب *رئالیسم معرفتی بر مبنای معرفت‌شناسی نوصدرایی*، چارچوبی معرفتی برای شناخت جهان ارائه کردند و چالش‌های مطرح از سوی شکاکان و نسبی‌گرایان را پاسخ دادند. هوشنگی و همکاران (۱۳۹۵) در کتاب *گفتارهایی در نظریه اعتباریات و نظریه اجتماعی*، نظریه علامه طباطبایی را در جامعه‌شناسی و مسائل فرهنگی تبیین کردند. دادجو (۱۳۹۹) در کتاب *واقع‌گرایی در علوم انسانی/اسلامی با طرح واقع‌گرایی مطلق و پیش‌رونده بحث کرد که از منظری واقع‌گرایانه، علوم انسانی اسلامی به کدامین نحو و تا چه میزان و حدودی قابل‌تولیدند.*

ب) پژوهش‌های مربوط به شهرسازی اسلامی مبتنی بر معرفت‌شناسی رئالیستی؛ از جمله این پژوهش‌ها می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

کرمی (۱۳۹۵) در پژوهشی با عنوان «شریعت-شهر اسلامی» بر جایگاه اصول توحید و اخلاق کاربردی در شهر اسلامی (بایدها و نبایدها و شایسته‌ها و ناشایسته‌ها) تأکید کرد. مولائی (۱۳۹۶) در «تبیین نظم شهر اسلامی براساس احکام ثابت» به ضرورت توجه به احکام ثابت در قوانین و جامعه و شهر اسلامی پرداخت. سجادزاده (۱۳۹۱) در رساله دکتری با عنوان «معنای فضای شهری با رویکرد

واقع‌گرایانه اسلامی (مورد مطالعه: میدان مرکزی همدان) دربارهٔ میدان شهری به نتایجی مانند تقدم خلوت درونی بر خلوت شخصی، تقدم حرکت بر مکث، تقدم حضور روزانه بر حضور شبانه و تقدم بعد کاری بر بعد تفریحی دست یافت. رحمانی (۱۳۹۸) در رسالهٔ دکتری با عنوان «تبیین مفهوم مشارکت در مدیریت شهری اسلامی» با استفاده از رویکرد واقع‌گرایی اسلامی به تفصیل به حق ولایت مردم نسبت به یکدیگر و حق مشارکت مردم در مدیریت شهری پرداخت. ربیعی‌فر (۱۳۹۸) در رسالهٔ دکتری با عنوان «تبیین الگوی برنامه‌ریزی شهری از منظر واقع‌گرایی اسلامی (مطالعهٔ موردی: شهر زنجان)» مبانی و راهبردهای برنامه‌ریزی شهری مبتنی بر واقع‌گرایی اسلامی را مطالعه کرد.

۴. چارچوب نظری پژوهش

واقع‌گرایی اسلامی: رئالیسم از ریشهٔ لاتین^۱ به معنای واقعیت گرفته شده است. رئالیسم در معنای لغوی، معادل واقع‌گرایی یا واقعیت‌گرایی است (زرشناس، ۱۳۸۳: ۱۳۲). واقع‌گرایی اسلامی در فلسفهٔ نوصدرایی و آثار علامه طباطبایی مبتنی بر احکام ثابت توصیف می‌شود. در این رویکرد، واقعیت به‌عنوان پدیده‌ای مستقل از معرفت انسان وجود دارد و هرگونه تصدیق و حکم دربارهٔ واقعیت‌ها بر احکام ثابت تکیه دارد. ثابت‌ها که همواره صادق و درست هستند و متغیرها که اعتبار آن‌ها در گرو انطباق با ثابت‌ها است. **احکام ثابت:** نیازهای انسان بر دو گونه است: نیازهای واقعی که خود ثابت و لایتغیر است و نیازهایی که بیشتر حکم ابزار و وسیله را دارد (مطهری، ۱۳۷۰: ۱۳۴-۱۳۵). نیازهایی که مربوط به معنی زندگی انسان است، ثابت است و نیازهایی که مربوط به شکل و صورت زندگی است، متغیر و متحول است (همان: ۴۷۷). قوانین اصلی و قوانینی فطری که اصول هستند، ثابت و لایتغیرند، ولی یک سلسله قوانین هستند که فرع و شاخه‌اند و متغیرند (همان: ۱۷۵)؛ چرا که در سیستم قانون‌گذاری در اسلام برای نیازهای ثابت، قانون ثابت و برای نیازهای متغیر قانون متغیر وجود دارد (همان: ۳۲۶).

احکام متغیر: مقرراتی است که از کرسی ولایت سرچشمه گرفته است و به‌حسب مصلحت وقت وضع شده و اجرا می‌شود. این نوع مقررات در بقا و زوال خود تابع مقتضیات و موجبات وقت است و حتماً با پیشرفت مدنیات و تغییر مصالح و مفاسد، تغییر و تبدیل می‌یابد (طباطبایی، ۱۳۸۷: ۷۹-۷۵).

شهر اسلامی: تعاریف مختلفی در این زمینه وجود دارد که بر شهر مسلمانان، شهر دوره‌های مربوط به حکومت‌های اسلامی و شهر آرمانی اسلامی تأکید می‌کنند (پورجعفر و همکاران، ۱۳۹۴: ۸). در این پژوهش، مقصود شهری است که در تمامی ابعاد اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، کالبدی، مدیریتی و حقوقی برمبنای آموزه‌های اسلامی برنامه‌ریزی، طراحی و اداره می‌شود. براین‌اساس، شهرسازی اسلامی نیز برنامه‌ریزی، طراحی و مدیریت شهری با محوریت اعتقادات دین اسلام، احکام اسلامی و اخلاق اسلامی است.

۴-۱. واقع‌گرایی اسلامی

قرآن کریم از «فطرت» به‌عنوان مبنای ثابت و بی‌زمان و مکان مخاطب قراردادن همهٔ انسان‌ها نام برده و سنت الهی نیز بی‌تبدیل و تغییر وصف شده است. بر این مبنا می‌توان از جمله تجلیات سنت در انسان را همان فطرت ثابت دانست که هر آنچه در عالم تحت ثبات قرار می‌گیرد، برمبنای سنتی الهی است. در قرآن کریم در آیاتی چند به عدم تغییر سنت الهی به‌عنوان امر بی‌بدیل و بی‌تحویل اشاره می‌شود: «هرگز برای سنت خدا تبدیلی نمی‌یابی و هرگز برای سنت خدا دگرگونی نخواهی یافت» (فاطر: ۴۳؛ کرباسی، ۱۳۹۱: ۱۳۹۱).

^۱. Realism

۶۵). فارابی در طرح مدینه فاضله، ساختار اجتماعی انعطاف‌پذیری را مطرح می‌کند. در سازمان، از طبقات اجتماعی کاست‌گونه خبری نیست. او پیشنهاد می‌کند که در شهر، هر شهروندی باید یک پیشه داشته باشد تا همگان در شهر تأثیرگذار باشند (ابوالحسنی، ۱۳۸۷: ۷۲). فارابی هرچند اذعان می‌کند که زندگی انفرادی برای انسان ممکن است، معتقد است اگر انسان بخواهد راه سلامت و سعادت را در پیش گیرد، راهی جز زندگی اجتماعی براساس تعاون ندارد (فارابی، ۱۳۵۸: ۴۹).

هر انسانی (با قطع نظر از شرایط مختلف زمانی و مکانی) دارای یک سلسله‌گرایز و روحيات و خواست‌های درونی است که معرف وجود او است و او را از حیوانات جدا می‌سازد. این گرایز (و به اصطلاح این امور فطری) جزء حقیقت وجود او است و با گذشت زمان هرگز تغییر نمی‌پذیرد؛ برای مثال، انسان موجودی اجتماعی است که برای زندگی جمعی آفریده شده است. همچنین او در زندگی خود به تشکیل خانواده نیاز دارد و بدون این اجتماع کوچک، زندگی طبیعی برای او امکان‌پذیر نیست؛ بنابراین دو اصل، یعنی زندگی انسان به صورت این اجتماع «بزرگ» و «کوچک» جزء حقیقت وجود او است و هرگز از او جدا نمی‌شود. در این صورت قوانین مربوط به برقراری نظم و عدالت اجتماعی و روابط حقوقی افراد و وظایف زن و شوهر در برابر یکدیگر همواره باید ثابت و ابدی باشد؛ زیرا جامعه انسانی با تمام تحولات و تغییراتی که دارد، هرگز اصل «اجتماعی‌بودن» انسان را تغییر نمی‌دهد؛ بنابراین قوانینی که برای حفظ اجتماعی بودن وی تنظیم می‌شود، هرگز تغییر نخواهد پذیرفت. همچنین زندگی انسان برخلاف جانداران دیگر مانند زنبور عسل و مورچه که زندگی جمعی دارند، بر قانون تکامل بنا نهاده شده است؛ بنابراین قوانین مربوط به اصول تکامل اجتماع باید همیشه ثابت و لایتغیر باشند. علاقه پدر و مادر به کودک فطری و طبیعی است و حقوقی که بر این اساس مانند ارث و تربیت وضع می‌شود باید ثابت و ابدی باشد. در این موارد نمونه‌های فراوان دیگری وجود دارد که مشخص می‌سازد که اساس قوانین اسلامی را فطرت و غریزه ثابت و پایدار انسان تشکیل می‌دهد. در این صورت باید قوانین مربوط به آن‌ها ابدی و دائمی باشد؛ زیرا درست است که قیافه اجتماع در هر عصر دگرگونی پیدا می‌کند، ولی انسان قرن بیستم از نظر فطرت و روحیه و غریزه و تمایلات ثابت طبیعی مثل همان انسان قرن دهم است و انسانیت و مشخصات و روحيات هر دو از نظر کلی یکی است و هرگز گرایز و مشخصات وجودی آن‌ها دگرگون نشده است (مکارم شیرازی و سبحانی، ۱۳۸۱: ۹۹). مهم‌ترین قاعده تنظیم‌کننده روابط اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی در شهر اسلامی، نظم اجتماعی و همان قوانین و احکام شریعت از جمله قاعده حلال و حرام است که به رفتارها، تعاملات و امور مسلمانان در شهر اسلامی نظم می‌بخشد. نظم اجتماعی در اموری همچون نحوه حضور افراد در اجتماع، دادوستد، خرید و مصرف، گردش و تفریح قابل ملاحظه است (مولائی، ۱۳۹۹: ۱۵). فضای اجتماعی مسلمانان، یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های شهر اسلامی است که ارزش‌ها، هنجارها و الگوهای رفتاری و اخلاقیات مبتنی بر دین اسلام را شامل می‌شود. اخلاق در اسلام اساس روابط اجتماعی محسوب می‌شود. بر همین اساس پیامبر اسلام هدف از بعثت خود را مکارم اخلاق ذکر کرده‌اند. اخلاق از آموزه‌های اجتماعی در اسلام است که در روابط بین افراد امکان تجلی می‌یابد (بیات، ۱۳۹۳: ۱۴۵).

روش واقع‌گرایی اسلامی (یا واقع‌گرایی صدرایی) یک واقع‌گرایی خام پوزیتیویستی نیست که شناخت را حاصل انعکاس مستقیم جهان خارج در ابزارهای حسی و خیالی انسان بداند، بلکه بر اصول هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی واقع‌گرایی خاصی استوار است (اسکندری، ۱۳۹۱: ۶۲). واقع‌گرایی اسلامی نزد همه متفکران اسلامی شکل یکسانی ندارد، اما دیدگاه فلسفی ملاصدرا و پیروان وی از جمله علامه طباطبایی با عنوان «حکمت صدرایی» که جامع تمام مکاتب پیش از خویش است می‌تواند مبنایی برای پژوهش در این حوزه باشد. از دیدگاه علامه طباطبایی «مبانی هستی‌شناختی واقع‌گرایی صدرایی» عبارت‌اند از: ۱. واقعیتی در این جهان هست که مستقل از معرفت انسان به آن وجود دارد؛ ۲. دستیابی انسان به واقعیت خارجی اجمالاً ممکن است؛ ۳. تمامی معلومات اکتسابی ما که مشتمل بر یک تصدیق و حکم درباره واقعیت خارجی است، یا بدیهی‌اند یا نظری که واقع‌گرایی صدرایی بر پایه گزاره‌های بدیهی

است: ۱. گزاره‌های بدیهی اولی همواره صادق و درست هستند؛ ۲. گزاره‌های بدیهی ثانوی در صورتی صادق و مطابق با واقعیت خارجی هستند که به گزاره‌های بدیهی اولی منتهی و مستند باشند.

واقعیت دارای مراتب مختلفی است که ذهن می‌تواند به شرط داشتن توانایی، نسبت به آن مراتب آگاهی پیدا کند. این موضوع در آیات متعدد قرآن بیان شده است. فلاسفه اسلامی معرفت حقیقی را «یقین مطابق با واقع و یقین صادق» تعریف کرده‌اند. یعنی دو عنصر اساسی را در علم حقیقی معتبر می‌دانند: ۱. یقین و ۲. مطابقت با واقع (صادق)؛ بنابراین واقعیت عالم دارای سطوح مختلف است (اسکندری، ۱۳۹۱: ۶۵). این سینا هم سطوح سه‌گانه برای علم و معرفت قائل است: ۱. آنکه به حقیقت است؛ ۲. آنچه به حقیقت نزدیک است؛ ۳. آنکه غلط است. ملاصدرا نیز حق و ثوق را قول و اعتقاد مطابق با واقع می‌داند و یقین را به سه مرتبه تقسیم می‌کند: ۱. علم‌الیقین، ۲. عین‌الیقین و ۳. حق‌الیقین. او مرتبه اول را علم حصولی و حقایق، مرتبه دوم را علم حضوری به حقایق و مرتبه سوم را اتصال به حقایق می‌داند (اسکندری، ۱۳۹۱: ۶۶).

طبق نظریه رئالیسم، آنچه انسان را از نظر فردی و اجتماعی تقسیم می‌کند و عامل اصلی تفرقه و تکثیر انسان است، تعلق انسان به اشیا است، نه تعلق اشیا به انسان. از این رو برای عامل اندیشه، ایدئولوژی، انقلاب، تعلیم و تربیت نقش اول را قائل است، ولی معتقد است انسان همچنان که ماده محض نیست، روح محض هم نیست (مطهری، ۱۳۵۷: ۶۷). ادراکات اعتباری در مقابل ادراکات حقیقی است. ادراکات حقیقی، انکشافات و انعکاسات ذهنی واقع و نفس‌الامر است. اما ادراکات اعتباری، فرض‌هایی است که ذهن به منظور رفع احتیاجات حیاتی، آن‌ها را ساخته و جنبه وضعی و قراردادی و فرضی و اعتباری دارد و با واقع و نفس‌الامر سروکاری ندارد. ادراکات اعتباری برخلاف ادراکات حقیقی، تابع احتیاجات حیاتی و عوامل مخصوص محیط است و با تغییر آن‌ها تغییر می‌کند (مطهری، ۱۳۷۷: ۲۳۸). ادراک‌های اعتباری، ادراک‌هایی هستند که بخواهیم به کار ببریم و آن‌ها را واسطه و وسیله به دست آوردن کمال و مزایای زندگی خود قرار دهیم. هیچ فعلی از افعال، خالی از این ادراکات نیست (طباطبایی، ۱۳۷۵، ج ۲: ۱۷۴). درباره واقع‌گرایی و نحوه نگرش به واقعیت، رویکردهای فلسفی متفاوتی مانند واقع‌گرایی خام، انتقادی وجود دارد. از منظر دین اسلام و ارکان سه‌گانه آن به‌زعم مرتضی مطهری (اعتقادات، احکام و اخلاق)، معرفت به واقعیت هم با محوریت ارکان دین اسلام استوار است.

۴-۲. احکام اسلامی در واقع‌گرایی اسلامی

علامه طباطبایی، جامعه را مانند پیکره زنده‌ای متشکل از عناصر گوناگون می‌داند. جامعه متشکل از اجزای گوناگون (افراد، نهادها و سازمان‌ها) دارای وجودی مستقل و حقیقی است و قوانینی مستقل از قوانین افراد دارد. از نظر علامه طباطبایی، طرز حکومت‌های اسلامی را در هر عصر، با در نظر گرفتن سه ماده ثابت شرع اسلام باید تعیین کرد: ۱. مسلمین تا آخرین حد ممکن باید در اتحاد و اتفاق بکوشند؛ ۲. حفظ مصلحت اسلام و مسلمین برای همه واجب است؛ ۳. مرز جامعه اسلامی اعتقاد است و بس، نه مرزهای طبیعی یا قراردادی. دو نوع احکام ثابت و متغیر در اسلام، منشأ قانون‌گذاری برای اداره جامعه اسلامی است. شکل اداره جامعه اسلامی، تابع سه ماده ثابت شرعی است: احکام الهی، مصلحت مسلمین و وحدت امت اسلامی (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۵۱-۱۵۲). اسلام برای اجتماع، اصول حقوق افراد، روابط عمومی مردم، روابط خانوادگی، ازدواج، تجارت، مسائل مالی و مانند آن‌ها قوانین ثابتی وضع کرده است (مکارم شیرازی و سبحانی، ۱۳۸۱: ۹۹). در قرآن کریم در آیاتی چند به عدم تغییر سنت الهی به‌عنوان امر بی‌بدیل و بی‌تحویلی اشاره می‌شود که «هرگز برای سنت خدا تبدیلی نمی‌یابی و هرگز برای سنت خدا دگرگونی نخواهی یافت» (فاطر: ۴۳). برمبنای حکمت اسلامی، عالم هستی، انسان و زندگی او ذومرتبه معرفی می‌شوند و عمده‌ترین این مرتبه‌بندی در دو بعد ماده و معنا قابل تعریف است (کرباسی، ۱۳۹۱: ۶۵).

علل احکام و مقرراتی که در جامعه اسلامی اجرا می‌شود، دو قسم مختلف است: احکام ثابت تغییرناپذیر و احکام و مقررات تغییرپذیر. احکام و قوانین آسمانی اسلامی که به واسطه وحی به رسول اکرم نازل شده و ما آن‌ها را شریعت اسلام و احکام الله می‌نامیم، به موجب مدارک قطعی که در کتاب و سنت است، مقرراتی ثابت و تغییرناپذیر است و اجرای آن‌ها و مجازات متخلفان آن‌ها به دست مقام ولایت و رهبر اسلامی انجام می‌گیرد. مقررات اسلامی بر دو قسم‌اند. به عبارت دیگر در جامعه اسلامی دو نوع مقررات اجرا می‌شود:

قوانین ثابت و ابدیت دین و شریعت: احکام آسمانی و قوانین شریعت که مواردی ثابت و تغییرناپذیرند. این‌ها سلسله احکامی هستند که به وحی آسمانی به‌عنوان دین فطری غیرقابل‌نسخ بر رسول اکرم (ص) نازل شده‌اند و برای همیشه در میان بشر واجب‌الاجرا معرفی شده‌اند. چنان‌که در قرآن اشاره می‌شود: «فطره الله التي فطر الناس عليها لا تبديل لخلق الله ذلك الدين القيم» (با همان فطرتی که خدا مردم را بر آن سرشته است... تغییری در آفرینش خدا نیست. آیین پایدار همین است) (روم: ۳۰)؛ و در سنت نیز وارد شده: «حلال محمد حلال الی یوم القیامه و حرام محمد حرام الی یوم القیامه» (حلال محمد حلال است تا روز قیامت و حرام محمد حرام است تا روز قیامت) (کلینی، ۱۴۰۱: ۵۸).

قوانین متغیر و مصلحت جامعه مقرراتی است که از کرسی ولایت سرچشمه می‌گیرد و به‌حسب مصلحت وقت وضع و اجرا می‌شود. این نوع مقررات در بقا و زوال خود تابع مقتضیات و موجبات وقت است و حتماً با پیشرفت مدنیات و تغییر مصالح و مفساد تغییر و تبدیل می‌یابد (طباطبایی، ۱۳۸۷: ۷۵-۷۹). این احکام و مقررات جنبه موقتی و محلی دارد و با اختلاف طرز زندگی، تفاوت پیدا می‌کند. این بخش با پیشرفت تدریجی مدنیت، تغیر و تبدیل قیافه اجتماعات و به‌وجود آمدن و ازبین رفتن روش‌های تازه و کهنه قابل‌تغییر است.

۵. یافته‌های پژوهش

شهر اسلامی برحسب تعاریف صاحب‌نظران مختلف، دارای ویژگی‌های گوناگون است. شهر مسلمانان به شهری اطلاق می‌شود که یک یا مجموعه‌ای از خصوصیات زیر را دارا باشد: در دوره اسلامی ایجاد شده باشد؛ در دوره اسلامی رشد یافته باشد؛ توسط مسلمانان بنا شده باشد؛ در محدوده کشورهای مسلمان‌نشین واقع شده باشد؛ شهر کم‌وبیش از اصول و تعالیم اسلامی بهره‌مند باشد (نقی‌زاده، ۱۳۸۸: ۲۲). اما براساس واقع‌گرایی اسلامی، شهر اسلامی شهری است که تمامی ابعاد شهری اعم از اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، کالبدی، زیست‌محیطی، منظر شهری، مدیریتی و حقوقی بر مبنای احکام ثابت (و نیز احکام متغیر منطبق بر احکام ثابت) برنامه‌ریزی و اجرا شود. به عبارت دیگر ویژگی‌های شهرسازی اسلامی را می‌توان براساس واقع‌گرایی اسلامی تبیین و اصول آن را استخراج کرد که در جدول ۱ قابل‌ملاحظه است.

جدول ۱. اصول شهر و شهرسازی اسلامی بر مبنای واقع‌گرایی اسلامی

اصول شهر و شهرسازی اسلامی بر اساس واقع‌گرایی اسلامی	ابعاد شهر و شهرسازی اسلامی
شهر واقعیتی است واحد و مستقل از معرفت انسان به آن؛ احکام ثابت معیار اعتباربخشی به سایر قوانین شهری، تصدیق و حکم درباره هر امری از شهر اسلامی در ابعاد مختلف اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، کالبدی بر مبنای احکام ثابت است.	مبانی معرفتی
انجام تکالیف دینی؛ سنجش تمامی امورات اجتماعی و فرهنگی با احکام الهی؛ انسان موجودی مدنی بالطبع؛ حفظ وحدت امت اسلامی؛ مصلحت مسلمین	اجتماعی و فرهنگی
خدامحوری در امور اقتصادی- قصد قرب الهی-پرداخت وجوه شرعی؛ رعایت حلال و حرام؛ پرهیز از اسراف و تبذیر و تضييع؛ عدالت؛ نوع‌دوستی؛ احسان؛ ارث؛ قوانین مالکیت در اسلام؛ تقوی؛ ممنوعیت قانونی ذخیره‌کردن پول و تحریم بهره و رباخواری تعاون و همکاری، فایده‌رساندن به دیگران و اجتناب از صدمه‌زدن به دیگران.	اقتصادی
حق الناس؛ قواعد فقهی از جمله قاعده لاضرر و ضمان و نفی سبیل؛ کرامت انسانی؛ حفاظت جان و مال به‌عنوان امانت الهی؛ احترام؛ آرامش و طمأنینه؛ تناسب و هماهنگی؛ پرهیز از اسراف؛ احترام و تواضع؛ اعتدال؛ پرهیز از تجمل‌گرایی. پرهیز از تمثال‌گری در شهر و فضاهای شهری؛ مرکزیت مکان‌های عبادی؛ رعایت حریم بناهای بالارزش مذهبی	کالبدی منظر شهری
هر نظمی در خلقت زیست‌محیطی ناظمی دارد؛ تفکر در نظم و پیچیدگی آفرینش الهی و کشف قواعد آن؛ اعتدال؛ پرهیز از افراط و تفریط و رعایت حدوسط؛ احترام به حقوق سایر مخلوقات و نسل‌های آتی؛ نگرش خداوندی به طبیعت، حفاظت از طبیعت، پرهیز از اسراف و اتلاف و تضييع منابع طبیعی؛ رعایت اعتدال و پرهیز از مداخله زیاد در طبیعت	زیست‌محیطی
مدیریت بر مبنای احکام اسلامی، تقوا، عدالت و اعتدال در توزیع سرمایه و منابع، پرهیز از افراط و تفریط، مصلحت اجتماع؛ وحدت امت اسلامی؛ احترام و تواضع؛ ساده‌زیستی و خیرخواهی؛ پرهیز از ظلم و فساد؛ التزام به احکام و اخلاق و تخصص و تعهد در انتصاب‌ها و تصمیم‌ها؛ رعایت قواعد فقهی مانند تسلیط، لاضرر، ضمان، نفی سبیل.	مدیریت شهری

دین اسلام مشتمل بر سه قسمت است: ۱. مبانی اعتقادی یا اصول دین؛ ۲. احکام یا فروع دین؛ و ۳. اخلاق یا دستورات تربیتی. اصول دین عبارت است از آن چیزهایی که لازم است ما به آن‌ها در دل خود ایمان و اعتقاد داشته باشیم و آن پنج چیز است: توحید، معاد، عدل، نبوت، امامت (مطهری، ج ۱۲، ۱۳۹۱: ۱۲۰). *الْإِسْلَامُ هُوَ التَّسْلِيمُ* در مقابل چه؟ شخص؟ نه، بلکه تسلیم در مقابل حق؛ یعنی وقتی مواجه با حق شد، حالت طغیان و عصیان نداشته باشد (مطهری، ۱۳۸۹، ج ۳: ۳۸).

اعتقادات (اصول دین)

شکل ۱. چارچوب دین اسلام و ابعاد سه‌گانه اعتقادات، احکام و اخلاق

پژوهشگران برای تبیین احکام اسلامی در امور اجتماعی و شهرسازی دسته‌بندی‌های گوناگونی را ارائه کرده‌اند. از نظر شهید مطهری، قوانین اسلامی مشتمل بر چهار دسته‌اند: ۱. رابطه انسان با خدا که همان عبادت است و تغییرات در آن یا تأثیر ندارد، یا خیلی کم و در شکل آن اثر دارد. عبادت یکی از خلق‌های تغییرناپذیر است (مطهری، ۱۳۸۱: ۲۹)؛ ۲. آنچه مربوط به رابطه انسان با

خود او است که همان اخلاق است و ثبات دارد؛ ۳- آنچه مربوط به رابطه انسان با طبیعت است؛ ۴- آنچه مربوط به رابطه انسان با انسان است (همان، ۱۳۸۱: ۲۹-۳۲). همچنین آیت‌الله جوادی آملی تعامل انسان را در پنج بخش بررسی کرده‌اند: ۱. تعامل انسان با خود؛ ۲. تعامل انسان با هم‌نوعان؛ ۳. تعامل مردم و نظام اسلامی؛ ۴. تعامل انسان با حیوان؛ ۵. تعامل انسان با خلقت زیست‌محیطی (جوادی آملی، ۱۳۹۴: ۱۲). در این پژوهش با توجه به ویژگی‌های و ابعاد شهر اسلامی، احکام ثابت و متغیر در اندیشه اسلامی در جامعه اسلامی و شهر اسلامی در پنج دسته تبیین می‌شود:

۱. حق الله که حق خداوند بر انسان و شامل تمامی قوانین عبادی و احکام الهی است و مسلمانان مکلف به انجام آن هستند. احکام نماز، روزه، زکات و خمس، جهاد و... از این قبیل‌اند. از جمله مصادیق تعظیم و بزرگداشت شعائر دینی، احداث مساجد است. تأسیس مسجد از مصادیق باقیات صالحات است که در احادیث متعدد از پیامبر اکرم و ائمه طاهرين بر آن و آبادانی و توسعه و حضور در اجتماع مسجد و آداب استفاده از آن تأکید شده است (جوادی آملی، ۱۳۹۴: ۵۶۸-۵۷۴).

منابع چهارگانه مورد تحقیق و استناد علم فقه از نظر شیعه عبارت است از: کتاب خدا (قرآن کریم)، سنت به معنی قول و فعل و تقریر پیامبر اکرم (ص) یا ائمه معصومین (ع)، عقل (و دلایل و استنادات عقلی)، اجماع. اجماع بر دو گونه است: در نوع اول خود مجتهد در اثر تفحص در تاریخ، آرا و عقاید صحابه یا مردم نزدیک به عصر رسول اکرم (ص) یا ائمه (ع) را به دست آورده است. ولی در نوع دوم، دیگران نقل کرده‌اند که در مورد آن اجماع صورت گرفته است. به این ترتیب اجماع اول دارای اهمیت و برای مجتهد حجت است، اما در نوع دوم اگر از نقلی که شده یقین حاصل نشود، قابل اعتماد نیست (مطهری، ۱۳۸۱). این چهار منبع مشهور به «ادله اربعه» است (علی‌آبادی و هاشمی طغرالجردی، ۱۳۸۹: ۲۰-۲۱). در برنامه و طراحی‌های شهری، ضروری است که حقوق خداوند براساس نظر متخصصان فقه و سایر معماری و شهرسازی اسلامی در جنبه‌های مختلف رعایت شود. از جمله این حقوق الهی، رعایت حلال و حرام، پرهیز از ظلم به سایرین، رعایت حریم مساجد از لحاظ کالبدی و ارتفاعی و کارکردی است (مولائی، ۱۴۰۲: ۹).

هماهنگی با نظام تشریح (اصل تجلی حاکمیت خداوندی در تمامی ابعاد بشری) همان‌طور که طراحی باید با سنت طبیعت خدادادی هماهنگ باشد، باید با سنت شریعت الهی نیز هماهنگ باشد. هر قدر نوع ساخت‌وسازها بتواند حاکمیت خداوند را متجلی کند و حضور او را به نمایش بگذارد، به همان میزان به معماری و شهرسازی اسلامی نزدیک‌تر شده است؛ برای مثال، با توجه به جایگاه مسجد در تعالیم اسلامی شایسته است، در طراحی و استخوان‌بندی و کاربری فضاها، مسجد مرکز و محور فعالیت‌های اجتماعی باشد؛ طراحی شهر و محله با مرکزیت مسجد شهر و مسجد محله، رعایت احکام اسلامی و قواعد فقهی در تمامی امور فردی و اجتماعی، تجلی نگرش توحیدی در جسم و روح شهر (مانند رعایت حریم مساجد، عدم تفوق بناهای بلند و مراکز تجاری و مالی مسلط بر شهر)، تجلی معنویت در جسم و روح شهر.

۲. حق النفس که شامل حقوق خود انسان است که شامل حقوق بشر اسلامی، حقوق شهروندی انسان (سنی و جنسی)، حق انتخاب، کرامت انسانی، حق زندگی، حق رشد و تعالی و کمال انسان می‌شود. از منظر حقوق بشر اسلامی، حقوق اساسی و آزادی‌های عمومی در اسلام، جزئی از دین مسلمانان است و هیچ‌احدی حق متوقف‌کردن کلی یا جزئی یا زیر پا نهادن احکام الهی را ندارد. رعایت آن‌ها عبادت و کوتاهی از آن‌ها منکر است (سازمان کنفرانس اسلامی، ۱۴۱۱ ق: ۱-۲). حق نفس در شهر اسلامی را می‌توان در قالب حقوق شهروندی انسان (کودک، زن، نوجوان، جوان، سالمند) در فضاهای خصوصی و عمومی، حق داشتن خانه و خانواده، حریم و امنیت، حقوق شهروندی انسان در محله و شهر (مانند حق آسایش و آرامش)، حق سلامت جسمی

و روحی و ملزومات خدماتی آن، حق بهداشت و ورزش، حق انتخاب شغل و محل زندگی، حق زیست با کرامت انسانی در محله و شهر تبیین کرد.

احترام به حقوق شهروندی همگان یکی از وظایف قانونی و اخلاقی انسان‌ها محسوب می‌شود. حقوق شهروندی ابعاد فردی و جمعی، اقتصادی، فرهنگی، سلامتی، زیست‌محیطی و فضای و کالبدی دارد. در پروژه‌های توسعه شهری می‌توان حقوق شهروندی را برای زائران، خادمان و کارکنان حرم، ساکنان محله‌های پیرامون حرم، عابران، مسافران، کسبه، معلولان، زنان، سالمندان، نوجوانان و جوانان، کودکان، خانواده‌ها و افراد آسیب‌دیده اجتماعی تبیین کرد که هر کدام نیازها و حقوق عام و خاصی دارند که توجه به آن‌ها در برنامه‌ها و اقدامات فردی و جمعی ضروری است. احترام به شخصیت همگان، رعایت حقوق ساکنان و کسبه پیرامون، پرهیز از مزاحمت و سلب آسایش و آرامش دیگران، مناسب‌سازی محیط برای افراد کم‌توان و گروه‌های ویژه، پیش‌بینی فضاهای لازم برای استفاده گروه‌های خاص (مانند کودکان و خانواده‌ها)، پرداختن به نیازها و حقوق افراد نیازمند (مانند بی‌خانمان‌ها و فقرا) از جمله حقوق شهروندی قابل توجه در طرح‌های توسعه بقاع متبرکه است (مولائی، ۱۴۰۱: ۷۴).

۳. حق الناس که شامل اصل وجوب زندگی اجتماعی، مصلحت اجتماع، ازدواج و حقوق انسان‌ها بر یکدیگر می‌شود. قانون ارث، حق مالکیت، حقوق همسایگی و قاعده لاضرر از این قبیل‌اند. شریعت اسلامی بر حالت یسره (بقره: ۱۸۵) و نفی حرج (حج: ۷۸) مبتنی است. بر این اساس، اراده خداوند بر آن است که زندگی انسانی، علی‌الاصول راحت و بی‌مشکل باشد. معماری و شهرسازی نیز که نوعی برنامه‌ریزی در فضای کالبدی مردم است، از این اصل مستثنا نیست؛ برای مثال، توجه به مسئله امنیت و احساس آرامش و راحتی در طراحی محله‌ها باید به‌خوبی لحاظ شود. همچنین در جامعه اسلامی، انجام‌دادن تکالیف مذهبی نباید سخت باشد و باید مدل شهرسازی و شکل معماری به انجام‌دادن تکالیف شرعی کمک کند. این اصل می‌تواند در کارایی و راحتی استفاده از مبلمان شهری، فضاهای عبوری و نشیمن و... در نظر گرفته شود. همچنین کارایی و راحتی مذکور باید برای تمامی سنین و گروه‌های اجتماعی نظیر زنان، کودکان، سالخوردگان و... لحاظ شود.

علامه طباطبایی برای بیان فطری بودن اصل مالکیت، سخن خود را چنین آغاز می‌کند که تمام موجودات جاندار روی زمین، اعم از نبات و حیوان و انسان می‌کوشند آنچه را که در خارج از دایره آنان است و برای حفظ و بقای آن‌ها نافع و مورد نیاز است، به‌دست آورند. ملاک کشمکش‌ها و تنازعات در جهان طبیعی و جوامع انسانی همین است: همه می‌خواهند از مداخله و تصرف دیگران در آنچه مورد نظر آن‌ها است جلوگیری کنند و معنای مالکیت همین است. ممکن است اقوام مختلف در مورد اسبابی که مالکیت را محقق می‌کند - همچون وراثت، خرید و فروش و غصب - اختلاف داشته باشند و هریک امری را موجب تحقق مالکیت بدانند یا ندانند. همچنین ممکن است در مورد اینکه چه کسی می‌تواند مالک باشد، اختلاف‌نظرهایی وجود داشته باشد، ولی اصل مالکیت از اموری است که بشر باید آن را بپذیرد. به همین دلیل است که مکاتب مخالف مالکیت خصوصی همچون کمونیسم که ملک را از فرد می‌گیرند و به جامعه یا دولت منتقل می‌کنند، نمی‌توانند ریشه مالکیت افراد را کاملاً قطع کنند. «بنابراین اصل مالکیت، فطری انسان است و فناء فطرت، فناء انسان است» (طباطبایی، ۱۳۸۸، ج ۲: ۲۴۵-۲۴۷).

در برنامه‌ها و اقدامات طراحی و توسعه، رعایت احکام و قواعد فقهی واجب شرعی است که باید با همکاری فقها و متخصصان تعیین شود. از جمله قواعد فقهی مرتبط در طرح‌های توسعه شهری، قواعد فقهی لاضرر، تسلیط، نفی سیل، ضمان و تزاحم مصلحت است (مولائی، ۱۴۰۱: ۷۴). احکام اسلام، متضمن بیان وظیفه و تأمین نیاز اشخاص و جامعه در ابعاد گوناگون است و اسلام با رعایت تمام جهات اقتصادی، نظامی، سیاسی، علمی، عبادی و غیر آن، حکم مناسب و لازم را در هر بخشی جعل و وضع کرده است. از آنجا

که اسلام در قوانین ثابت و دائمی‌اش، احکام انواع قراردادهای و معاملات اقتصادی را بیان کرده، حکومت اسلامی نیز این ضوابط را در معاملات خود به کار می‌گیرد و تبعیت از قانون را برای امت اسلامی دانسته است و نگهبان اجرای صحیح آن به‌شمار می‌رود. به‌علاوه چون اسلام در این قوانین ثابت، حکم منافع طبیعی تولید را از نظر مالکیت عمومی و خصوصی بیان داشته و انواع مالیات و موارد مصرف آن را معین کرده است، این موارد، قوانین همیشگی دولت اسلامی به‌شمار می‌روند که حکومت، مجری و نگهبان آن‌ها است (مانند لزوم توجه و احترام به حق الناس، حقوق شهروندی همگان به‌ویژه گروه‌های ذی‌نفع، گروه‌های حساس و کم‌توان مانند معلولان، کودکان، سالمندان و زنان، لزوم توجه و احترام به حقوق مالکانهٔ املاک واقع در طرح، لزوم توجه و احترام به پیشینهٔ تاریخی محدودهٔ مورد طراحی و مداخله). از طرفی توجه به حقوق نسل‌های آینده در برنامه‌ریزی و طراحی از ضروریات فقهی و حقوقی است، اما در تعیین اهم و مهم، حقوق نسل‌های فعلی ارجح‌تر از نسل‌های آینده است. اگرچه برنامه و طرح مطلوب آن است که حقوق همگان از جمله نسل‌های آینده نیز در نظر گرفته شود (مولائی، ۱۴۰۱: ۹).

۴. قوانین خلقت زیست‌محیطی یکی از فواید تفکر در نظم جهان، آشنایی هرچه بیشتر با عظمت و قدرت پدیدآورندهٔ آن است که ایمان انسان را قوی‌تر و راسخ‌تر می‌کند. مطالعه در نظم عالم، حس شکرگزاری را در بشر تحریک می‌کند. بشر خود را در جهانی کوچک و منظم در مقابل جهانی بزرگ و منظم می‌بیند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۹: ۵۷-۵۸). از دیدگاه آیت‌الله جوادی آملی، انسان موظف است در نگرش فطری به‌جای لفظ طبیعت از واژهٔ خلقت استفاده کند و نظم و هماهنگی فطری را در تعامل با خلقت زیست‌محیطی و رعایت حق زمین، آب‌وهوا و خاک حاصلخیز، درختان و جنگل‌ها، مراتع و فضای سبز، راه‌ها و جاده‌ها، باد و باران، مواد سوختی، نهرها و دریاها رعایت کند. در آموزه‌های دینی، هم از آلوده کردن محیط‌زیست نهی شده و هم به پاکسازی آن در صورت آلوده شدن ترغیب و امر شده است (جوادی آملی، ۱۳۹۴: ۶۶۷-۶۹۵). در حکمت متعالیه، ارتباط انسان و جهان و بالطبع ارتباط انسان با طبیعت از اساسی‌ترین بخش‌های فلسفهٔ صدرایی محسوب می‌شود. سفر چهارم از اسفار اربعهٔ حکمت متعالیه، خروجی نهایی دستگاه فلسفی ملاصدرا در نحوهٔ ارتباط انسان با جهان و طبیعت و درواقع نگرش ملاصدرا به اخلاق زیست‌محیطی تلقی می‌شود (بیدهندی و شیراوند، ۱۳۹۳: ۵۷). براساس این اندیشه، طبیعت و محیط‌زیست با همهٔ موجودات آن از آن جهت که محصول کارگاه الهی محسوب می‌شوند، اموری مقدس محسوب می‌شوند (همان: ۷۱). از دیدگاه واقع‌گرایی اسلامی که شهر را واقعیتی یکپارچه برای زیست انسان‌ها می‌داند، دارای بایونبایدیهایی است که رابطهٔ انسان را با خداوند، خویشتن، سایر انسان‌ها و خلقت زیست‌محیطی تنظیم و هدایت می‌کند.

جایگاه و کارکردهای قوانین خلقت زیست‌محیطی در شهر اسلامی را می‌توان به شرح زیر بیان کرد: ۱. احترام به مخلوقات و حقوق آنان و حفاظت از طبیعت اعم از آب، خاک، گیاهان و حیوانات جزء بایسته‌های شهر و شهرسازی اسلامی است؛ ۲. شهر اسلامی به‌گونه‌ای ساخته شود که برای استفاده و تأمل انسان‌ها در عظمت و نظم خداوندی مهیا باشد؛ ۳. از الگوها و قواعد طبیعت در طراحی شهر و فضاهای شهری از جمله تناسب هندسی و هوشمندی عناصر طبیعت استفاده شود؛ ۴. فضاها و بناها و بافت‌های شهری با طبیعت آن شهر به‌ویژه تپه‌ها، بادها و آب‌ها به‌طور سازگار طراحی شود تا سلامتی، آسایش، ایمنی و امنیت انسان‌ها و طبیعت (به‌ویژه در مسائل و بلاایای طبیعی) فراهم شود (مولائی، ۱۴۰۱: ۱۰).

۵. قوانین اخلاقی که شامل تمامی اخلاقیات فضائل اخلاقی و پرهیز از رذایل اخلاقی می‌شود. رعایت حلال و حرام، توجه به حیا و عفت، احترام و تواضع، نوع‌دوستی، قناعت و پرهیز از حرام، دروغ، اسراف، خیانت و ریا و... از این قبیل‌اند. در دین اسلام اعتدال یکی از موارد مؤکد است. اعتدال، یعنی میانه‌روی و حداقل میان افراط و تفریط که چنین کاری از نظر اسلام، در همه چیز

مطلوب است. قرآن مسلمانان را به سبب پیروی از اسلام به عنوان «امت وسط» یعنی امت معتدل معرفی می‌کند و می‌فرماید: «و کَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا؛ و این‌گونه شما را امت میانه قرار دادیم» (بقره: ۱۴). اعتدال به‌طور عام و خاص و نیز در شهر و شهرسازی و مداخلات کالبدی می‌تواند سرلوحه برنامه‌ریزی و طراحی و عمل قرار گیرد. میانه‌روی یعنی رفتن در خط وسط که از دو طرف به یک فاصله است و دوری از افراط و تفریط است. در قرآن کریم از این واژه به تعبیر وسط یاد شده و مدح شده است: «و کَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لَتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ» این چنین شما را امت معتدل قرار دادیم تا گواه بر همه مردمان باشید. امام موسی بن جعفر (ع) می‌فرماید: «خیر الامور اوسطها» بهترین کارها میانه آن‌ها است؛ یعنی میانه‌روی در هر کاری حتی در عبادت مطلوب و خردمندانه است و زیاده‌روی و کوتاهی نیز در هر کاری زیان‌آور و این همان افراط و تفریط است که باید در تمام امور زندگی رعایت شود.

جایگاه و کارکردهای قوانین اخلاقی در شهر و شهرسازی اسلامی را می‌توان به شرح زیر بیان کرد: ۱. تواضع در برنامه‌ریزی و طراحی به‌گونه‌ای که از احداث بناهای بلندمرتبه پرهیز شود؛ ۲. پرهیز از تجمل‌گرایی و خودنمایی در تزئین و آراستن بناها و ناماسازی (مانند نماهای رومی)؛ ۳. ضرورت یاد معاد، ساده‌زیستی و عدم دل‌بستگی به ظواهر و مادیات دنیوی در تملک و پرهیز از ساخت‌وساز بیش‌ازحد نیاز؛ ۴. توجه به خیرخواهی در شهرسازی اسلامی به‌طوری‌که شهرساز و مدیر شهری خیر همگان (از جمله نیازمندان) را بخواهد و به آن عمل کند؛ ۵. اعتدال و پرهیز از افراط و تفریط در تمامی امور شهر و شهرسازی اسلامی؛ به‌طوری‌که از نگاه‌های صرفاً ترافیکی، اقتصادی و فنی به شهر و فضاهای شهری پرهیز شود؛ چرا که این نوع نگرش‌ها موجب بی‌توجهی به سایر ابعاد اجتماعی و فرهنگی و زیست‌محیطی می‌شود و تبعات منفی ایجاد می‌کند.

به‌طور کلی احکام ثابت را می‌توان در پنج دسته حق‌الله، حق‌النفس، حق‌الناس، حقوق خلقت زیست‌محیطی و قوانین اخلاقی دسته‌بندی کرد که هر دسته دارای مصادیق و قوانین مشخصی است. این قوانین با محوریت اعتقادات (اصول دین)، احکام الهی (فروع دین) و اخلاق اسلامی به تنظیم امورات دنیوی و اخروی مسلمانان می‌پردازد و زندگی آن‌ها را به‌سوی هدف غایی یعنی تشکیل جامعه اسلامی و اجتماع صالح و مدینه فاضله، کمال انسان‌ها و سعادت دنیوی و اخروی هدایت می‌کند. جدول ۲ ارتباط دسته‌بندی این قوانین را به همراه مصادیق، راهبرد و غایت آن‌ها در شهر اسلامی را نشان می‌دهد.

جدول ۲. دسته‌بندی قوانین احکام ثابت و مصادیق، راهبرد و غایت آن‌ها در شهر اسلامی

احکام ثابت					ثابت‌ها
قاعده حلال و حرام و دستورات قرآن					
قوانین اخلاقی	حقوق زیست‌محیطی	حق‌الناس	حق‌النفس	حق‌الله	مصادیق احکام ثابت در جامعه اسلامی
فضایل اخلاقی: حلال، حیا و عفت، تقوی، احترام، تواضع و عدالت، نوع‌دوستی، قناعت ردایل اخلاقی: دوری از حرام، دروغ، خیانت، اسراف، ریا، دنیاپرستی	احترام به مخلوقات خداوندی اعم از گیاهان و جانوران، حرمت آلوده کردن و از بین بردن آب‌وهوا و خاک، و خوب اعتدال در مصرف آب و منابع طبیعی	اصل وجوب زندگی اجتماعی، قوانین خانواده، ازدواج، جزا و ارث، قواعد فقهی در برنامه‌ریزی و طراحی و مدیریت شهری و زندگی اجتماعی (مانند قواعد فقهی لاضرر، لاجرح، تسلیط، اهم و مهم، ضمان و مصلحت)	حقوق بشر اسلامی، حقوق شهروندی انسان (سنی و جنسی)، حق انتخاب، کرامت انسانی، حق رشد و تعالی و کمال	عبادت، احکام نماز و روزه و خمس و زکات، مسجد، حج، دفاع از مقدسات، جهاد، واجبات و محرمات، نگرش توحیدی، معنویت الهی	

احکام ثابت					ثابت‌ها
قاعده حلال و حرام و دستورات قرآن					
قوانین اخلاقی	حقوق زیست‌محیطی	حق الناس	حق النفس	حق الله	مصادیق احکام ثابت در شهر اسلامی
تواضع در برنامه‌ریزی و طراحی؛ پرهیز از تجمل‌گرایی و خودنمایی در تزئین و آراستن بناها و ناماسازی (مانند نماهای رومی)؛ ضرورت یاد معاد، ساده‌زیستی؛ خیرخواهی در شهرسازی اسلامی؛ اعتدال و پرهیز از افراط و تفریط در تمامی امور شهر و شهرسازی اسلامی؛ پرهیز از نگرش‌های صرفاً ترافیکی، اقتصادی و فنی به شهر	احترام به مخلوقات و حقوق آنان و حفاظت از طبیعت اعم از آب، خاک، گیاهان و حیوانات؛ ساختن شهر اسلامی که برای استفاده و تأمل انسان‌ها در عظمت و نظم خداوندی مهیا باشد؛ از الگوها و قواعد طبیعت در طراحی شهر؛ سازگاری طرح‌ها با شهر به‌ویژه تپه‌ها، بادها، آب‌ها به‌طور سازگار	حقوق خانواده و اجتماعی در محله و شهر در برخورداری عادلانه از سرانه خدمات عمومی، رعایت عدالت فضایی در برنامه‌ریزی و طراحی و مدیریت شهری در محله و شهر در چارچوب احکام اسلامی، توجه به حقوق نسل‌های آینده در استفاده از فضاهای شهر و پیرامون آن، حق مسکن و خانه فراخ برای همه خانواده‌ها، فضاهایی برای رویدادهای مذهبی (نماز عید و جشن‌ها و عزاداری‌ها) در محله و شهر	حقوق شهروندی انسان (کودک، زن، نوجوان، جوان، سالمند) در فضاهای خصوصی و عمومی، حق داشتن خانه و خانواده، حریم و امنیت، حقوق شهروندی انسان در محله و شهر (مانند حق آسایش و آرامش)	طراحی شهر و محله با مرکزیت مسجد شهر و رعایت محله، رعایت احکام اسلامی و قواعد فقهی در تمامی امورات فردی و اجتماعی، تجلی نگرش توحیدی در جسم و روح شهر (مانند رعایت حریم مساجد، عدم تفوق بناهای بلند و مراکز تجاری و مالی مسلط بر شهر)، تجلی معنویت در جسم و روح شهر	
قاعده حلال و حرام، ثبات، وحدت، اعتدال، نظم و هماهنگی، تعادل					راهبرد
تشکیل جامعه اسلامی، تشکیل مدینه فاضله، کمال انسان‌ها، سعادت دنیوی و اخروی					غایت

احکام اعتباری و متغیر که برحسب نیاز و مصلحت جامعه، در ابعاد مختلف فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، حقوقی، کالبدی، زیست‌محیطی و... ایجاد می‌شوند. قوانین و مقررات ملی، منطقه‌ای و محلی به‌شرط هماهنگی، سازگاری و تبعیت از احکام ثابت در راستای تأمین نیازها، تنظیم امور جامعه و توسعه و پیشرفت مسلمانان تهیه می‌شوند. قوانین اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی با در نظر گرفتن قوانین ثابت و فطری در شهر اسلامی می‌توانند در راستای هدف غایی یعنی تشکیل جامعه اسلامی و اجتماع صالح و مدینه فاضله، کمال انسان‌ها و سعادت دنیوی و اخروی به‌کار گرفته شوند.

جدول ۳- احکام اعتباری و مصادیق و راهبرد و احکام ثابت مترتب بر آن‌ها

احکام متغیر	مصادیق احکام اعتباری	احکام ثابت که بر احکام متغیر تأثیرگذار هستند
بعد اجتماعی	تعاملات اجتماعی، ممنوعیت اعمالی همچون شراب‌خواری و قماربازی و...، قوانین آسایش و امنیت اجتماعی، روابط همسایگی	توحید، اصل تکامل اجتماعی، حریم و محرمیت، حیا و عفت، حلال و حرام، تقوی، اصل تکامل اجتماع، اصل وجود زندگی اجتماعی، وحدت، مصلحت جامعه، ازدواج، قوانین مدنی و جزا، اعتدال و...
بعد فرهنگی	آیین‌های عبادی و مذهبی (سوگواری، نیایش و...)، سنت‌ها و آیین‌های ملی و محلی (از قبیل نوروز، سیزده‌بدر، جشن‌های ملی و محلی، زیارت و...)	حلال و حرام، احکام خریدوفروش، ممنوعیت ربا، مصلحت جامعه، نظم، تقوی، عدالت و...
بعد اقتصادی	قوانین مالیات و عوارض، کمک‌های خیریه، وقف، قوانین اجاره‌بها، قوانین	حقوق خداوند، قانون ارث، حق مالکیت، حقوق همسایگی، قاعده لاضرر
بعد حقوقی	نظام مالکیت و تقسیم زمین، پرهیز از زیان‌رساندن در حقوق همسایگان در روشنایی، اشراق و دسترسی	

احکام متغیر	مصادیق احکام اعتباری	احکام ثابت که بر احکام متغیر تأثیر گذار هستند
بعد فضایی و کالبدی	قوانین ساخت‌وساز در دوره‌های مختلف، قوانین تفکیک و تقسیم زمین، قوانین ایمنی و امنیت ملی و محلی، سنت‌های ساخت‌وساز	خانه و خانواده، اعتدال، حریمیت، پرهیز از اسراف و زیان‌رساندن به طبیعت، تواضع نسبت به بناهای عمومی و مساجد، زیبایی، وسع و توانایی در احداث بناهای خصوصی، حقوق همسایگان، نظم
بعد کاربری و فعالیت‌ها	مقررات استقرار کاربری‌ها و فعالیت‌های مختلف در درون و بیرون شهر مانند ممنوعیت صنایع آلودگی‌زا و مزاحم در بیرون شهر، مقررات زمانی برای فعالیت در طول شبانه‌روز (مانند ساعت تعطیلی بازار)، ممنوعیت خریدوفروش مواد حرام (مانند شراب)	اصل تکامل اجتماعی، اعتدال، حریم و حریمیت، حیا و عفت، حلال و حرام، تقوی، اصل تکامل اجتماع، اصل وجوب زندگی اجتماعی، مصلحت جامعه، قاعده لاضرر، وحدت، تناسب، نظم، قوانین جزا و ...
بعد حمل‌ونقل	مقررات مربوط آمدوشد انسان و وسایل نقلیه، عرض معابر، مقررات مربوط به عوارض و وسایل حمل‌ونقل، آسایش عمومی، ایمنی و امنیت همگانی	
بعد زیست‌محیطی	قوانین استفاده از آب، مزارع و باغ‌ها، الزامات محیطی مناطق مختلف اقلیمی و فرهنگی (آب‌وهوا و مصالح و دمای آسایش و قابلیت‌های محیطی)	مصلحت جامعه، قاعده لاضرر، وحدت، قوانین اعتدال، جزا، تقوی، نظم، حقوق چهارپایان

۶. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

واقع‌گرایی اسلامی یا واقع‌گرایی نوصدرایی همان حقیقت‌گرایی در شناخت پدیده‌ها است که در معرفت و تصدیق و حکم درباره هر امر بر احکام ثابت اتکا دارد. این سامانه معرفت‌شناسی، اعتبار هر معرفتی را در گرو هماهنگی و سازگاری احکام اسلامی می‌داند؛ بنابراین شناخت هر پدیده بر مبنای واقع‌گرایی اسلامی مستلزم توجه به ارکان دین اسلام (اعتقادات و احکام و اخلاق اسلامی) و تصدیق و حکم درباره واقعیت موجود بر اساس احکام ثابت است. احکام ثابت به‌عنوان قوانین و اصولی تغییرناپذیر در شهر اسلامی در طول زمان‌ها و مکان‌های مختلف ثابت و تبعیت از آن‌ها امری الهی است. از این‌رو شهر و شهرسازی اسلامی بر اساس واقع‌گرایی اسلامی، برنامه‌ریزی، طراحی و مدیریت شهرها با محوریت احکام ثابت الهی است. احکامی که باید مبنای اعتبار قوانین و مقررات شهر و شهرسازی در ابعاد مختلف اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، زیست‌محیطی و مدیریتی و حقوقی باشد.

ثابت‌های شهر اسلامی را می‌توان در پنج بخش حق‌الله، حق‌النفس، حق‌الناس، حقوق خلقت زیست‌محیطی و قوانین اخلاقی توصیف و تبیین کرد که اصول شهر و شهرسازی اسلامی را بنیان می‌نهند و آن را به سوی کمال و سعادت حقیقی هدایت می‌کنند. این قوانین پنج‌گانه در شهر و شهرسازی اسلامی دارای قواعد فقهی و اصول اخلاقی مشخصی است که در اینجا به‌طور خلاصه به آن اشاره می‌شود:

حق‌الله: در برنامه و طراحی‌های شهری، ضروری است که حقوق خداوند بر اساس نظر متخصصان فقه و سایر معماری و شهرسازی اسلامی در جنبه‌های مختلف رعایت شود. از جمله این حقوق الهی، رعایت حلال و حرام، پرهیز از ظلم به سایرین، رعایت حریم مساجد از لحاظ کالبدی و ارتفاعی و کارکردی است.

حق‌النفس: احترام به حقوق شهروندی همگان یکی از وظایف قانونی و اخلاقی انسان‌ها محسوب می‌شود. حقوق شهروندی ابعاد فردی و جمعی، اقتصادی، فرهنگی، سلامتی، زیست‌محیطی و فضای و کالبدی دارد. در پروژه‌های توسعه شهری می‌توان حقوق شهروندی را برای زائران، خادمان و کارکنان حرم، ساکنان محله‌های پیرامون حرم، عابران، مسافران، کسبه، معلولان، زنان، سالمندان، نوجوانان و جوانان، کودکان، خانواده‌ها و افراد آسیب‌دیده اجتماعی تبیین کرد که هرکدام نیازها و حقوق عام و خاصی دارند که توجه به آن‌ها در برنامه‌ها و اقدامات فردی و جمعی ضروری است.

حق الناس: قانون ارث، حق مالکیت، حقوق همسایگی، قاعده لاضرر از این قبیل‌اند. در برنامه‌ها و اقدامات طراحی و توسعه، رعایت احکام و قواعد فقهی واجب شرعی است که می‌بایست با همکاری فقها و متخصصان تعیین شود. از جمله قواعد فقهی مرتبط در طرح‌های توسعه شهری، قواعد فقهی لاضرر، تسلیط، نفی سبیل، ضمان و تراحم مصلحت است. احکام اسلام متضمن بیان وظیفه و تأمین نیاز اشخاص و جامعه در ابعاد گوناگون است و اسلام با رعایت تمام جهات اقتصادی، نظامی، سیاسی، علمی، عبادی و غیر آن، حکم مناسب و لازم را در هر بخشی وضع کرده است.

حقوق خلقت زیست‌محیطی: احترام به مخلوقات طبیعی و حقوق آنان و حفاظت از طبیعت اعم از آب، خاک، گیاهان و حیوانات؛ بهره‌مندی از الگوها و قواعد طبیعی در شهرسازی اسلامی؛ سازگاری فضاها و بناها و بافت‌های شهری با عوارض طبیعی، بادها، آب‌ها و پیشگیری از بلایا و بحران‌های طبیعی.

قوانین اخلاقی: کرامت انسانی، تواضع و فروتنی در برنامه‌ریزی و طراحی و مدیریت شهری؛ پرهیز از تجمل‌گرایی و خودنمایی در تزئین و آراستن بناها و نماسازی (مانند نماهای رومی)؛ ساده‌زیستی و عدم دل‌بستگی به ظواهر و مادیات دنیوی در تملک و ساخت‌وساز بیش‌ازحد نیاز؛ خیرخواهی در شهرسازی اسلامی؛ اعتدال و پرهیز از افراط و تفریط در تمامی امور شهر و شهرسازی اسلامی.

۷. منابع

- اسکندری، حسین (۱۳۹۱). پارادایم پیچیدگی و همگرایی معرفت‌شناختی با واقع‌گرایی اسلامی. *فصلنامه علمی-پژوهشی خردنامه*، ۶۹، ۵۱-۷۰.
- ابوالحسنی، سید رحیم (۱۳۸۷). ثبات و تحول در جامعه‌شناسی سیاسی فارابی. *فصلنامه سیاست*، ۳۸(۲)، ۱۷-۴۳.
- امید، مسعود (۱۳۸۶). معرفت‌شناسی رئالیستی اصول فلسفه و روش رئالیسم و چند دشواری مبنایی در آن. *حکمت و فلسفه*، ۳(۴)، ۹-۲۱.
- بیات، بهرام (۱۳۹۳). رویکرد اسلامی به شهر؛ ویژگی‌های شهر اسلامی. *فصلنامه علمی-پژوهشی نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان*، ۴(۱)، ۱۳۷-۱۶۷.
- بیدهدی، محمد و شیراوند، محسن (۱۳۹۳). تحلیل اخلاق زیست‌محیطی (براساس پارادایم معرفتی اسفار اربعه ملاصدرا). *فصلنامه اخلاق زیستی*، ۱۴(۱۳)، ۵۵-۷۳.
- بلخاری، حسن (۱۳۸۷). *قدر نظریه بنیادی هنر، معماری و زیبایی در تمدن اسلامی*. تهران: دبیرخانه حمایت از کرسی‌های نظریه‌پردازی، نقد و مناظره.
- پورحسن، قاسم (۱۳۹۲). اعتباریات اجتماعی و نتایج معرفتی آن بازخوانی دیدگاه علامه طباطبائی. *حکمت و فلسفه*، ۹(۴)، ۴۷-۷۰.
- پارسانیا، حمید، دانایی‌فرد، حسن و حسینی، سید ابوالحسن (۱۳۹۳). دلالت‌های نظریه اعتباریات برای تحول در علوم انسانی. *اسلام و مطالعات اجتماعی*، ۲(۱)، ۲۳-۴۸.
- حکیم، سلیم بسیم (۱۳۸۱). *شهرهای عربی-اسلامی، اصول شهرسازی و ساختمان*. ترجمه محمدحسین مالکی و عارف اقوامی مقدم. چاپ اول. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- سازمان کنفرانس اسلامی (۱۴۱۱ ق). *اعلامیه حقوق بشر اسلامی*.
- کرباسی، عاطفه (۱۳۹۱). معماری امروز و ابهامی در باب ثابت و متغیر. *هنرهای زیبا*، ۱۷(۳)، ۶۱-۷۰.
- علی‌اکبریان، حسنعلی (۱۳۹۴). *معیارهای بازشناسی احکام ثابت و متغیر در روایات*. جلد اول و دوم. پژوهشکده فقه و حقوق پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- علی‌آبادی، محمد و هاشمی طغراجردی، سید مجید (۱۳۸۹). *ضرورت رویکردی نو در تدوین قوانین و مقررات معماری اسلامی (تأملی بر تأثیر قاعده فقهی «لاضرر» بر مواد مربوط به حریم بصری در قانون مدنی ایران. معماری و شهرسازی/ایران*، ۱، ۶۷-۷۶.

- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۱). *اصول کافی*. جلد اول. تحقیق علی اکبر غفاری. بیروت.
- طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۳۲). *اصول فلسفه و روش رئالیسم*. تهران: دفتر انتشارات اسلامی.
- _____ (۱۳۷۶). ادراکات اعتباری علامه طباطبایی و فلسفه فرهنگ، تدوین: علی اصغر مصلح، تهران: روزگار نو.
- _____ (۱۳۸۷). *معنویت تشیع به ضمیمه چند مقاله دیگر*. گردآوری محمد بدیعی با مقدمه علامه حسن زاده آملی. چاپ چهارم. قم: تشیع.
- _____ (۱۳۸۸). *بررسی‌های اسلامی*. جلد اول و دوم. به کوشش سید هادی خسروشاهی. قم: بوستان کتاب.
- _____ (۱۴۱۷ ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*. جلد چهارم. بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
- _____ (۱۳۸۸). *بررسی‌های اسلامی*. به کوشش سید هادی خسروشاهی. چاپ دوم. قم: بوستان کتاب.
- زرشناس، شهریار (۱۳۸۳). *واژه‌نامه فرهنگی سیاسی*. تهران: کتاب صبح.
- رافائل، ماکس (۱۳۵۷). *نگاهی به تاریخ ادبیات جهان (تاریخ رئالیسم)*. ترجمه محمد تقی فرامرزی. تهران: شباهنگ.
- زودرنج، صدیقه، میرزایی، فرامرز و امیریان، طیبه (۱۳۹۷). *تقابل اندیشه‌های واقع‌گرایی اسلامی و واقع‌گرایی سوسیالیستی در رمان عذراء جاکرتا اثر نجیب الکیلانی*. *مطالعات متون اسلامی*، ۳(۷)، ۷-۳۲.
- شعاری نژاد، علی اکبر (۱۳۷۵). *فرهنگ علوم رفتاری*. چاپ اول. تهران: امیرکبیر.
- کریمی، اسلام (۱۳۹۵). *شریعت-شهر اسلامی*. *فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی*، ۲(۱)، ۲۵-۴۴.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۹). *فطرت در آئینه قرآن*. *انسان‌شناسی دینی*، ۷(۳۲)، ۵-۲۸.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۴). *مفاتیح‌الحیاء*. چاپ اول. ویراست دوم. قم: اسراء.
- خالدیان، ستار، کریمیان، حسن، پوراحمد، احمد و مظاهریان، حامد (۱۳۹۳). *تبیین جایگاه اسلام در روند شهرنشینی و سازمان فضای شهری ایران*. *فصلنامه مطالعات شهر ایرانی-اسلامی*، ۱۷، ۵-۱۸.
- فازابی، ابونصر محمد (۱۳۵۸). *اندیشه‌های اهل مدینه فاضله*. سید جعفر سجادی. چاپ اول. تهران: کتابخانه طهوری.
- خاکی، غلامرضا (۱۳۸۶). *روش تحقیق با رویکردی به پایان‌نامه‌نویسی*. چاپ سوم. تهران: بازتاب.
- خسروناه، عبدالحسین و عاشوری، مهدی (۱۳۹۴). *رئالیسم معرفتی*. چاپ اول. تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
- دادجو، ابراهیم (۱۳۹۹). *واقع‌گرایی در علوم انسانی اسلامی*. چاپ اول. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- ربیعی فر، ولی‌اله (۱۳۹۷). *تبیین الگوی برنامه‌ریزی شهری از منظر واقع‌گرایی اسلامی (مطالعه موردی: شهر زنجان)*. *رساله دکتری شهرسازی اسلامی*. استاد راهنما: محمدتقی پیربابایی.
- رحمانی، جواد (۱۳۹۷). *تبیین مفهوم مشارکت در مدیریت شهری اسلامی*. *رساله دکتری شهرسازی اسلامی*. استاد راهنما: محمدتقی پیربابایی.
- سجاده‌زاده، حسن (۱۳۹۱). *معنای فضای شهری با رویکرد واقع‌گرایانه اسلامی (مورد مطالعه: میدان مرکزی همدان)*. *رساله دکتری شهرسازی اسلامی*. استاد راهنما: محمدتقی پیربابایی و عیسی حجت.
- لینکوهی، ساناز و سنجر، سپیده (۱۳۹۳). *مقایسه معیارهای کیفیت زندگی شهری در نظریات معاصر و مفاهیم استخراج‌شده در خصوص شهر اسلامی بر مبنای علل چهارگانه معماری*. *فصلنامه علمی-پژوهشی پژوهش‌های معماری اسلامی*، ۱(۲)، ۴۱-۶۴.
- مکارم شیرازی، ناصر و سبحانی، جعفر (۱۳۸۱). *پاسخ به پرسش‌های مذهبی*. چاپ دوم. نشر مدرسه الامام علی بن ابی‌طالب (ع).
- مطهری، مرتضی (۱۳۵۷). *جهان‌بینی توحیدی*. قم: صدرا.
- _____ (۱۳۸۹). *آشنایی با قرآن*. جلد سوم. چاپ بیست و سوم. تهران: صدرا.
- _____ (۱۳۸۹). *اسلام و نیازهای زمان*. جلد اول. چاپ سی و یکم. تهران: صدرا.
- _____ (۱۳۸۹). *امامت و رهبری*. چاپ چهل و ششم. تهران: صدرا.
- _____ (۱۳۹۱). *یادداشت‌های استاد مطهری*. جلد دوازدهم. چاپ اول. تهران: صدرا.

- _____ (۱۳۷۷). مجموعه آثار شهید مطهری. ج ۴. تهران: انتشارات صدرا.
- _____ (۱۳۷۷). یادداشت‌های استاد شهید مرتضی مطهری. جلد هفتم. تهران: انتشارات صدرا. چاپ اول.
- _____ (۱۳۷۷). مجموعه آثار شهید مطهری. ج ۶ اصول فلسفه و روش رئالیسم. تهران: انتشارات صدرا.
- _____ (۱۳۹۱). یادداشت‌های استاد مطهری. جلد ۱۲. تهران: انتشارات صدرا. چاپ اول.
- مکارم شیرازی، ناصر و سبحانی، جعفر (۱۳۸۱). پاسخ به پرسش‌های مذهبی. چاپ دوم. قم: مدرسه‌الامام علی بن ابی‌طالب (ع).
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۹). آفریدگار جهان. چاپ اول. قم: مدرسه‌الامام علی بن ابی‌طالب (ع).
- مولائی، اصغر (۱۳۹۶). تبیین نظم شهر اسلامی براساس احکام ثابت. فلسفه دین، ۱۴ (۴)، ۸۵۵-۸۷۸.
- _____ (۱۴۰۱). حقوق شهروندی، احکام و اخلاق اسلامی در طراحی شهری با تأکید بر نگرش توحیدی. نشریه مدیریت شهری، ۶۶، ۶۶-۷۱.

۸۸

- _____ (۱۴۰۱). بازشناسی جایگاه قاعده فقهی مهم و مهم در برنامه‌ها و طرح‌های شهری. نشریه فقه و اصول، در نوبت انتشار. هوشنگی، حسین، جوادی، محسن، فیاض، ابراهیم و سیدی‌فرد، سید علی (۱۳۹۵). گفتارهایی در نظریه اعتباریات و نظریه اجتماعی. چاپ اول. تهران: دانشگاه امام صادق (ع).

